

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ EYLEM ÇATILARININ YENİDEN YAPILANDIRILMASI VE YENİ TERİM ÖNERİLERİ

Prof. Dr. H. Ömer KARPUZ*

Türkiye Türkçesindeki eylem çatıları, geleneksel dilbilgisinde çoğunlukla nesnelere göre *geçişli* ve *geçişsiz*, öznelerine göre de *etken*, *edilgen*, *işteş*, *dönüslü* ve *ettirgen* çatı olarak ayrılmıştır. Birkaç araştırmacı bunlara oldurgan ve meçhul çatıları da eklemiştir. Ben de 2004 yılındaki bir bildirimde olma işlevli yalın eylem tabanları için *olgan çatı* terimini önermiştim.

Bu bildiride Türkiye Türkçesindeki eylem çatılarının gerek *geçişli* gerekse *geçişsiz* tabanlar temel alınarak özneleri bakımından yeniden yapılandırılması ve adlandırılması konusu tartışılacaktır. Türkiye Türkçesindeki eylemler olma ve etme/yapma/kılma işlevlerine göre ayrı ayrı olmak üzere yeni çatılar oluşturabilme özellikleri bakımından değerlendirildiğinde her bir eylem kökünden 28 yeni eylem ve dolayısıyla eylem çatısı oluşturulabildiği görülmektedir. Bunlar bildiride örneklendirilecek ve her bir çatının ayrı terimlerle adlandırılması önerilecektir. Ayrıca Türkiye Türkçesinde daha önce kullanılmayan yeni çatılar oluşturulabilmesi tartışmaya açılacaktır.

Eylem çatılarıyla ilgilenmem, 1992 yılında başlamıştı. *Standart Türkiye Türkçesi'nde Yalın Geçişsiz Fiillerden Yeni Çatılar Oluşturulması İmkanları ve Bunun İşletilme Nispeti* (Karpuz, 1992) başlıklı makalemi yayımlamamın üzerinden onbeş yıl geçmesine karşın bu ilgi artarak bugünlere geldi.

Eylem çatılarıyla ilgili olarak bilim insanlarının neler düşündüklerini ve yazdıklarını burada ayrı ayrı ele almayacağım.

Bunları Türk Dil Kurumu'nun 2004 yılında düzenlediği "V. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı"nda sunduğum *Olma Bildiren Eylemler İçin Bir Terim Önerisi: Olgan Çatı* başlıklı bildirimde değerlendirmiştim.

Temel oluşturmak ve anımsatmak için TDK Türkçe Sözlük'ten çatı sözcüğü için yazılanlardan konumuzu ilgilendiren kısmı aktarmak istiyorum:

Çatı is. ....7. dlb. Özne, nesne durumlarına göre, belirli çatı eklerinin fiil kök veya gövdelerine getiril- [mesiyle oluşturul]en türev, bina: *Sevinmek (sev-in-), sevdirmek (sev-dir-), sevindirmek (sev-in-dir-)* gibi.

Çatı sözcüğü yerine *bina*, *taban*, *yapı*, *görünüş*, *örgü* sözcüklerini kullananlar da bulunmaktadır.

Eylemler, özneleri bakımından *etken* (=edim, etkin, yalın(!), malum, aktif), *dönüslü* (=yanlanışlı, mutavaat), *işteş* (=iştaş, ortaklaşmalı, müşareket), *ettirgen* (=faktitif, ettirimli, teşvikli, ettiren, ta'diye), *edilgen* (=edilim, tutuluşlu, edilen, meçhul(!), pasif), nesnelere bakımından da *geçişli* (=aşarca, müteaddi), *geçişsiz* (=aşmazca, lâzım) olarak ayrılmaktadır.

* Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyesi, homerkar@yahoo.com

Kimi uzmanlar da bunların yanında/dışında asıl (=düz, yalın), oldurgan (=olduran), gizil, sıklık, olumsuz, kuvvetlendirme, istemli-geçişsiz, istemsiz-geçişsiz çatı(sı)/eylemler(i) adlarını kullanmaktadırlar.

Ben de 2004 yılındaki çalışmamda yalın durumdaki olma bildiren eylemler için **olgan çatı** terimini önermiştim.

Bu çatı ve eylem adları, çatı konusunun işlendiği yayınlarda çoğunlukla yalın ve tek çatı ekli eylemleri anlatmak için kullanıl(abil)irken birleşik çatılı yani birden çok çatı ekli (iki, üç, dört ve beş çatı ekli) yapılar üzerinde pek durulmamıştır.

Şimdi sizlere bu çatılar için birkaç örnek vermek istiyorum:

ÇATILAR	EYLEMLER
etken	<i>al-, otur-, ye-, ekle-</i>
dönüşlü	<i>bakın-, taran-, sürün-, kalkın-</i>
işteş	<i>gölüş-, ağlaş-, çarpış-, bakış-</i>
ettirgen	<i>okut-, yazdır-, içir-, korkut-</i>
oldurgan	<i>pişir-, çıkar-, uyut-, soldur-</i>
edilgen	<i>yayıl-, sürül-, açıklan-, kesil-</i>
meçhul	<i>kapıl-, uyul-, gelin-, banşıl-</i>

Şimdi de bu örneklerden türetilmiş kimi eylemlerin çatılarına bakalım:

EYLEMLER	ÇATILAR	EYLEMLER	ÇATILAR
<i>al-ın-dır-</i>	dönüşlü-ettirgen	<i>al-ış-tır-ıl-</i>	işteş-ettirgen-edilgen
<i>yaz-dır-t-ıl-</i>	ettirgen-ettirgen-edilgen	<i>yaz-ış-ıl-</i>	işteş-edilgen
<i>bak-ın-dır-</i>	dönüşlü-ettirgen	<i>bak-tır-t-</i>	ettirgen-ettirgen
<i>sür-t-üş-</i>	kuvvetlendirme(!)-işteş	<i>sür-ün-dür-t-</i>	dönüşlü-ettirgen-ettirgen
<i>göl-üş-ül-</i>	işteş-edilgen	<i>göl-dür-ül-</i>	oldurgan-edilgen

Bu eylem çatılarının adlandırılışları hem eylemlerin yapısal özellikleri, hem de yük-
lendikleri işlevsel özellikleri göstermeleri bakımından yeterli değildir. Bu yüzden dilbilgisi
öğretiminde bu konu, çoğunlukla değinilmeden geçiştirilmektedir.

Bunlara bir de şu beş ekli çatı örneğini ekleyecek olursak adlandırma sıkıntısı daha
da artacak ve dolayısıyla anlaşılması zorlaşacaktır:

<i>daya-n-ış-tır-t-ıl-*</i>	dönüşlü-işteş-ettirgen-ettirgen-edilgen
-----------------------------	---

Bu örnekteki *daya-* kısmı yalın-geçişli-etken, *daya-n-* kısmı dönüşlü, *daya-n-iş-* kısmı işteş, *daya-n-iş-tir-* kısmı ettirgen, *daya-n-iş-tir-t-* kısmı ettirgen ve *daya-n-iş-tir-t-il-** biçimi de edilgen işlevli olarak gösterilebilir.

Bu yöntemle *daya-* eyleminden türetilmiş *daya-n-il-*, *daya-t-il-* biçimleri edilgen, *daya-n-dir-*, *daya-t-tir-* biçimleri de ettirgen işlevli olarak adlandırılacaktır.

Halbuki *dayanıştırtıl-** geçişli-etken-dönüşlü-işteş-ettirgen-ettirgen, *dayanıl-* etken+dönüşlü ve *dayatıl-* geçişli-etken+ettirgen çatıların üstünde oluşturulmuş ayrı ayrı edilgen, *dayanıştır-* geçişli-etken+dönüşlü+işteş, *dayandır-* geçişli-etken+dönüşlü ve *dayattır-* eylemi de geçişli-etken+ettirgen çatıların üstünde oluşturulmuş ayrı ayrı ettirgen özellikler gösteren eylemlerdir.

Türkçenin edinçsel ve yapısal zenginliğini göstermekten çok uzak bu adlandırma yöntemi yerine şimdi size *et-* eylem kökünden türettiğim ve 28 (25+3) değişik çatı işlevini birbirinden ayırarak gösterebilen adlandırma yöntemini sunmak istiyorum.

Örnekleri *daya-* eylemini kullanarak oluşturdum. Bu adları/terimleri günlük, sıradan ve yozlaştırılmış Türkçe kullanımları bakımından değil düşünsel derinliği, sanatsal ve bilimsel gelişmişliği anlatabilecek düzeye ulaşmış Türkçeyi hayal ederek değerlendirmek gerekir:

	Eylemler	Kullanılabilen Adlar	Önerilen Adlar
01	<i>daya-</i>	etken	etken
02	<i>dayan-</i>	dönüşlü	edingen*
03	<i>dayaş-*</i>	işteş	edişken*
04	<i>dayat-</i>	ettirgen	ettirgen
05	<i>dayan-</i>	edilgen	edilgen
06	<i>dayanış-</i>	dönüşlü-işteş	edinişken*
07	<i>dayandır-</i>	dönüşlü-ettirgen	edindirgen*
08	<i>dayanıl-</i>	dönüşlü-edilgen	edinilgen*
09	<i>dayaştır-*</i>	işteş-ettirgen	ediştirgen*
10	<i>dayaşıl-*</i>	işteş-edilgen	edişilgen*
11	<i>dayatış-</i>	ettirgen-işteş	ettirişken*
12	<i>dayattır-</i>	çift (katmerli) ettirgen	ettirtken*
13	<i>dayatıl-</i>	ettirgen-edilgen	ettirilgen*
14	<i>dayanıştır-</i>	dönüşlü-işteş-ettirgen	ediniştirgen*
15	<i>dayanışıl-</i>	dönüşlü-işteş-edilgen	edinişilgen*
16	<i>dayandırış-</i>	dönüşlü-ettirgen-işteş	edindirışken*
17	<i>dayandırt-</i>	dönüşlü-ettirgen-ettirgen	edindirtken*

18	<i>dayandırıl-</i>	dönüslü-ettirgen-edilgen	edindirilgen*
19	<i>dayaştirt-*</i>	işteş-ettirgen-ettirgen	ediştirtken*
20	<i>dayaştırıl-*</i>	işteş-ettirgen-edilgen	ediştirilgen*
21	<i>dayatışıl-</i>	ettirgen-işteş-edilgen	ettirişilgen*
22	<i>dayattırıl-</i>	ettirgen-ettirgen-edilgen	ettirtilgen*
23	<i>dayanıştirt-</i>	dönüslü-işteş-ettirgen-ettirgen	ediniştirtken*
24	<i>dayanıştırıl-</i>	dönüslü-işteş-ettirgen-edilgen	ediniştirilgen*
25	<i>dayandırışıl-</i>	dönüslü-ettirgen-işteş-edilgen	edindirilişilgen*
26	<i>dayandırıl-</i>	dönüslü-ettirgen-ettirgen-edilgen	edindirtilgen*
27	<i>dayaştırıl-*</i>	işteş-ettirgen-ettirgen-edilgen	ediştirtilgen*
28	<i>dayanıştırıl-</i>	dönüslü-işteş-ettirgen-ettirgen-edilgen	ediniştirtilgen*

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi 28 çatı işlevini anlatabilmek için şu anda 5 tane tek adlı, 8 tane iki adlı, 9 tane üç adlı, 5 tane dört adlı ve 1 tane de beş adlı olmak üzere toplam 73 sözcük kullanmamız gerekmektedir. Buna karşın yeni yöntemle 28 işlev için şu anda kullanılmakta olan *etken*, *ettirgen* ve *edilgen* sözcükleriyle, 25'ini yeni önerdiğimiz toplam 28 sözcük kullanılmakta ve terim oluşturabilmesi sağlanmaktadır.

Önerdiğim terimleri, et- eylem köküne -tek ekli çatıların oluşturulmasında en sık kullanılan- (edingen (dönüslü) işlev için) /-(l)n-/ , (edişken (işteş) işlev için) /-(l)ş-/ , (ettirgen işlev için) /-(l)l-/ ve (edilgen için) /-(l)l-/ biçimbirimlerinin birleşimlerini ekleyerek oluşturdum.

Türetme yöntemi, çatı yapımında kullanılan diğer eklerin kullanılmasına imkan verse de işlev değişikliği olmayanlar için yeni terimler oluşturulmasının gerekli olmadığını düşünüyorum. Örneğin: dönüslülük için kullanılan /-(l)l-/ ve /-(l)k-/ , edilgenlik için kullanılan /-(l)n-/ ve /-(l)k-/ , ettirgenlik için kullanılan /-(l/A)r-/ , /-(l)z-(!)/ , /-DAr-/ ve /-(l)t-/ eklerin kullanıldığı sözcüklerin sayısı bizim kullandığımız eklerle yapılan türevlere göre çok azdır ve bunların ya birer ayrıklık olarak değerlendirilmesi ya da daha alt işlevsellikler yönüyle ele alınması gerektiğini düşünüyorum.

Bununla birlikte diğer, eylemden eylem yapan, birer eylem çatısı oluşturup oluşturmadıkları tartışmalı olan (olumsuzluk işlevi katan) /-mA-/ , (kuvvetlendirme işlevi katan) /-(l)k-/ , /-l/A-/ , (süreklilik ve/ya sıklık işlevi katan) /-A+lA-/ , /-(l/A)k+lA-/ ekleriyle oluşturulacak eylemleri aynı yöntemle geliştirilebilecek etmeg(y)en* , edikken* , edigen*/edegen* , edelegen* , ediklegen* sözcükleriyle yapılacak terimlerle adlandırmak ve sisteme dahil etmek mümkündür.

Bu bildiride sizlerle etme bildiren eylemlerin çatısal özelliklerini biraz daha derli toplu gösterebileceğimize inandığım düşüncelerimi paylaşmaya çalıştım. Yaklaşık 5.000 etken eylemimiz olduğu ve her bir çatısal işlev için yeni eylemler türetebileceğimiz varsayıldığında: 28 x 5.000 = 140.000 sözcük eder. Bu rakam TDK Türkçe Sözlük'teki toplam sözcük sayısından çok fazladır. Yaklaşık 4.000 olma bildiren eylemle ilgili olarak benzer yöntemle yeni çatıları belirlemek için terimler oluşturmuştum ve sizlere sunmayı gönülden istiyordum.

Ancak bunun bir bildirinin sınırlarını çok aşacağını kabul edersiniz. Bu yüzden onları başka bir yayına bıraktım.

Türkçenin gerek yapısal, gerekse işlevsel özelliklerini en ayrıntılı biçimde belirlemek zorundayız. O zaman ancak Türkçenin çok zengin ve gelişmiş bir dil olduğunu görüp gösterebilir ve gücüyle, güzelliğiyle övünebiliriz. Onu iyice tanımadan edimsel zenginliğini edimsel verimliliğe çeviremez, düşünsel derinliklerde, sanatsal ve bilimsel ayrıntılarda yer alan gizli değerleri açığa çıkaramaz ve yaşamımıza anlamlar katamayız.

Etkenliğimizden ediniştirtilgenliğimize kadarki her aşamada gerçekleş(tir(t)il)en, gerçekleş(tir(t)il)mekte olan ve gerçekleş(tir(t)il)e(bile)cek eylem ve edimlerimizi bilinçlice tartmak, algılamak ve anlatmak yolunda tanrıdan bizlere güç vermesini diler, saygılar sunarım.

KAYNAKÇA

- Banguğlu, Tahsin (1974), *Türkçenin Grameri*, İstanbul: Baha Matbaası.
- Bilgin, Muhittin (2002), *Anlamdan Anlatıma Türkçemiz*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yay.
- Bozkurt, Fuat (2000), *Türkiye Türkçesi*, Ankara: Hatipoğlu Yay.
- Deny, Jean (1941), *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, (Çev.: Ali Ulvi Elöve), İstanbul: Maarif Matbaası.
- Deny, Jean (1995), *Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları (Türkiye Türkçesi)*, (Çev.: Oytun Şahin) TDK Yay., Ankara.
- Demircan, Ömer (2003), *Türk Dilinde Çatı*, İstanbul: Papatya Yay.
- Dilaçar, A. (1974), "Türk Fiilinde "Kılınış"la "Çörünüş" ve Dilbilgisi Kitaplarımız", *TDAY Belleten*, 1973-1974, s.159-171.
- Ergin, Muharrem (1972), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: İstanbul Üni. Edebiyat Fak. Yay.
- Gencan, Tahir Nejat (1979), *Dilbilgisi*, Ankara: TDK Yay.
- Grunina, Elvira A. (1997), "Fiil Çatısı Üzerine", *TDAY Belleten*, 1997, s. 195-213.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (1991), *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Hatipoğlu, Vecihe (1969), *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- Hengirmen, Mehmet (1995), *Türkçe Dilbilgisi*, Ankara: Engin Yay.
- Karpuz, H. Ömer (1992), "Standart Türkiye Türkçesi'nde Yalın-Geçişsiz Fiillerden Yeni Çatılar Oluşturulması İmkanları ve Bunun İşletilme Nispeti" *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.3, S.3, s.103-150.
- Karpuz, H. Ömer (2004), "Olma Bildiren Eylemler İçin Bir Terim Önerisi : Olgan Çatı" *5. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Ankara: TDK Yay. s.
- Korkmaz, Zeynep (2003) *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yay.
- Korkmaz, Zeynep (1992), *Grameri Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- Kornfilt, Jaklin (2001), *Turkish Descriptive Grammars*, New York: Routledge - Taylor & Francis Group.
- Nasilov, Dmitry M. (1999), "Fiilin Leksik Semantiği ve Kelime Yapım Sınıfları Etkilenmesine Dair", *3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı-1996 Bildirileri*-Ankara: TDK Yay., s.781-784.
- Özel, Sevgi vd (1976), *Sözcük Türleri II. Bölüm (Bağlaç, Ünlem, Eylem)*, (yöneten ve yayıma haz.: Doğan Aksan), Ankara: TDK Yay.
- Taneri, Mübeccel (1996), "Türkçe'de İstemli/İstemsiz-Geçişsiz Edilgen Çatılar ve Ağaç Şemada Zorunlu Boğum", *X. Dilbilim Kurultayı Bildirileri* İzmir: Ege Üni. Yay. s. 47-66.
- Topaloğlu, Ahmet (1989), *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ötügen Neşriyat.

- Tuna, Osman Nedim (1986), Türkçede Transitive-Causative "Geçişli-Ettirgen" Fiiller ve Bunlarla İlgili Morfoloji ve Öğretim Meselelerinin Çözümü", *İstanbul Üni. Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 1980-1986, C. XXIV-XXV, s.381-428.
- Uzun, Nadir Engin (2000), *Anaçizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*, İstanbul: Multilingual Yay.
- Zülfikar, Hamza (1991), *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, Ankara: TDK Yay.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ EYLEM ÇATILARININ YENİDEN YAPILANDIRILMASI VE YENİ TERİM ÖNERİLERİ

Türkiye Türkçesindeki eylem çatıları, nesnelere göre *geçişli* ve *geçişsiz*, öznelerine göre de *etken*, *edilgen*, *işteş*, *dönüşlü*, *ettirgen oldurgan*, *meçhul* ve *olgan* çatılar diye ayrılmış ve adlandırılmışlardır. Çatı ve eylem adları, ilgili yayınlarda çoğunlukla yalın ve tek çatı ekli eylemleri anlatmak için kullanılırken birleşik çatılı yani birden çok çatı ekli (iki, üç, dört ve beş çatı ekli) yapılar pek konu edilmemekte ya da geçiştirilmektedirler. Bu durum, Türkiye Türkçesindeki eylemlerin yapısal ve işlevsel özelliklerini yeterince gösterememektedir. Bu bildiride Türkiye Türkçesindeki eylem çatılarının *geçişli* ve *geçişsiz* tabanları temel alınarak özneleri bakımından yeniden yapılandırılması ve adlandırılması konusu tartışılmış, eylemlerin yeni çatılar oluşturabilme özellikleri bakımından yeniden değerlendirilmesi gerektiği savunulmuş ve etme/yapma/kılma işlevli çok çatı ekli eylemlerin çatılarını göstermek için oluşturulan 25 yeni eylem çatısı adının terim olarak kullanılmasını önerilmiştir.

Anahtar sözcükler: Türkiye Türkçesi, dilbilim terimleri, eylem, eylem çatısı

THE RECONSTRUCTION OF VOICES IN TURKEY'S TURKISH AND THE SUGGESTIONS OF NEW TERMS

The voices of verbs in Turkey's Turkish are separated and called as *geçişli* (transitive) and *geçişsiz* (intransitive) as to their objects, and *etken* (active), *edilgen* (passive), *işteş* (reciprocal), *dönüşlü* (reflexive), *ettirgen-oldurgan* (causative) *meçhul* (unidentified) and *olgan* (passive without performer) as to their subjects. In publications relating to these topics, whereas the names of voices and verbs are chiefly used to identify the simple verbs and the single voices, compound structures, that is structures which have more than one voice (two, three, four and five voices) are not satisfactorily mentioned or highlighted. Hence, structural and functional attributes of verbs in Turkey's Turkish are not dealt with considerably. This paper reconstruction and recalling of voices of verbs as to their subjects based on their in transitive and intransitive structures in Turkey's Turkish. It is claimed that the verbs should be reevaluated as to their functions of forming new voices. The names of twenty five voices which are constructed to represent the doing/making/rendering functions of compound structures are suggested as terms which should be used.

Key words : Turkey's Turkish, linguistic terminology, verb, voice of verb